

Katarzyna KIETLIŃSKA

SUFIKSALNE RZECZOWNIKI ODPRZYMIOTNIKOWE W SŁOWNIKU WILEŃSKIM

Celem niniejszego artykułu jest próba analizy formalnej i semantycznej derywatów rzeczownikowych utworzonych od podstaw przymiotnikowych za pomocą derywacji sufiksальной zarejestrowanych w dziewiętnastowiecznym Słowniku wileńskim. Do rzeczowników odprzymiotnikowych zaliczam zarówno czyste formacje odprzymiotnikowe, np. *szarość* – *szary*, jak i formacje utworzone od imiesłowów, np. *przewrotność* – *przewrotny*, *opuchlizna* – *opuchły*. Derywaty motywowane imiesłowem tylko formalnie mają związek z czasownikiem. Semantycznie łączą się z przymiotnikiem oznaczającym najczęściej zespół cech: bycie jakimś, np. *przewrotność* to bycie *przewrotnym*¹.

Wśród derywatów odprzymiotnikowych można wyodrębnić różne kategorie słowotwórcze, np. nazwy nosicieli cech (nomina attributiva), nazwy abstrakcyjnych cech (nomina essendi), nazwy miejsc (nomina loci), nazwy zbiorów (nomina collectiva). Kategoria pierwsza obejmuje rzeczowniki, które nazywają przedmiot ze względu na jego uderzającą cechę jakościową, np. *prostak*, *dziwak*. Kategoria druga obejmuje rzeczowniki, które dają się ująć w schemat: bycie jakimś, np. *śmiałość*, *próżność*². Do kategorii trzeciej należą rzeczowniki będące nazwami pomieszczeń, obszarów, charakteryzowane ze względu na jakieś szczególne cechy, np. *pustynia*, *tajnik*, *mokrzydło*³, Kategoria czwarta, nomina collec-

---

¹ J. Mońko-Chotkowska, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w Liber chamorum Waleriana Nekandy Trepki*, Wrocław 1977, s. 181. R. Sinielnikoff, *Formacje z sufiksem -izna w języku polskim na tle słowiańskim*, Warszawa 1982, s. 32.

² *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzycykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1998, s. 416–421. H. Sałkiewicz, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1969, s. 45, 79. R. Grzegorzycykowa, *Zarys słowotwórstwa polskiego*, Warszawa 1979, s. 34.

³ R. Grzegorzycykowa, op. cit., s. 47.

tiva, obejmuje „rzeczowniki oznaczające zbiory, których elementami są desygnaty wyrazów podstawowych, np. *młodzież* – zbiór młodych (osób, ludzi), *starszyzna* – zbiór starszych (od starszy – człowiek wyższy rangą), *starzyzna* – zbiór starych przedmiotów”⁴. Nietrudno zauważyć, że odprzymiotnikowe nazwy miejsc i nazwy zbiorów to właściwie nazwy atrybutywne, dlatego w niniejszym artykule formacje słowotwórcze: *pustynia*, *tajnik*, *mokrzydło*, *młodzież*, *starzyzna* – daw. stare graty, *starzyzna*, *starszyzna*, *młodzizna* – zb. *młodzież* będą traktowane jako nomina attributiva.

Formacje należące do kategorii nomina attributiva nazywane są także formacjami o charakterze podmiotowym, formacje należące do kategorii nomina essendi – formacjami o charakterze orzeczeniowym⁵.

Nomina attributiva

Rzeczowniki należące do kategorii nomina attributiva, zanotowane w Słowniku wileńskim, zostały utworzone za pomocą następujących formantów: *-oba*, *-ca*, *-ica//yca*, *icha//ycha*, *-och*, *-ocha*, *-uch*, *-ucha*, *-iszczel//yszczce*, *-acz*, *-ycz*, *-iczny*, *-ada*, *-od*, *-oga*, *-uga*, *-ag*, *-ak*, *-ek*, *-ik//nik*, *-ok*, *-ka*, *-ki*, *-ko//qtko*, *-la*, *-uła*, *-adło*, *-idło//ydło*, *-mo*, *-anin*, *-eń*, *-oń*, *-un*, *-ina//yna*, *-iny//yny*, *-nia//inia//ynia*, *-yni*, *-ar*, *-or*, *-ur*, *-ura*, *-isko//ysko*, *-as//tas*, *-us*, *-osz*, *-os*, *-asz*, *-isz*, *-usz*, *-ysz*, *-iś*, *-isia*, *-uś*, *-usia*, *-yś*, *-at*, *-ata*, *-ot*, *-ista//ysta*, *-awa*, *-owie*, *-iwo*, *-ażń*, *-arz*, *-erz*, *-eż*.

- SWil rejestruje tylko dwie formacje z formantem *-oba*: *chudoba* – ubogie, chude mienie, nędza, ubóstwo; *chudak*, *nędzarz*, *nieborak*⁶, *chytroba* – nieuz. *chytra* sztuka.
- formant *-ca* tworzy kilkanaście rzeczowników osobowych, które mają znaczenie męskiego nosiciela cechy, np. *łaskawca*, *ospalca* – człowiek ospały, *dumca* – nieuz. człowiek dumny, *skapca/skępca*, *podstępca*, *przezorca*, *wielmożca*, *niedowierca* – człowiek niedowierny, *sercowładca*, *wszechwładca*, *krajowładca*, *samoclubca*.

⁴ Tamże, s. 49.

⁵ W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, Warszawa 1963, s. 297.

⁶ Przy objaśnianiu znaczeń większości derywatów odprzymiotnikowych podaję definicję za Słownikiem wileńskim.

- formant *-uch* wyodrębnia się w nacechowanych ekspresywnie następujących rzeczownikach osobowych rodzaju męskiego: *uparciuch, niedbaluch // niedbałuch, staruch, leniuch*.
- formant *-ucha* występuje w pięciu nacechowanych ekspresywnie derywatach rodzaju żeńskiego: *ślepucha, starucha, białucha* – *posp. koza albo krowa biała, czerwonucha* – *krowa czerwona, pstrucha*. Dwie pierwsze formacje to rzeczowniki osobowe, trzy następne to nazwy zwierząt utworzone od koloru ich umaszczenia.
- formant sufiksalny *-iszczel/-yszcz* występuje w formacjach: *drobyszcz* – *zb. prow. drobne garnki, rzeczyszcz* – *dawne koryto rzeczne*. Druga formacja ma także motywację rzeczownikową – *dawne koryto rzeki*.
- derywaty utworzone za pomocą morfemu słotwórczego *-acz* są męskimi nazwami nosicieli cech, np. *krzywacz* – *leś. drzewo krzywe, zębacz, szczerbacz, bogacz, uchacz* – *prow. garnek albo dzban uchaty, kudłacz, siłacz, kosmacz, węsacz*. Niektóre z nich mogą mieć towarzyszącą motywację rzeczownikową, np. *siłacz* – *silny, siła, uchacz* – *uchaty, ucho*.
- formant sufiksalny *-ycz* występuje w trzech derywatach: *ślodycz, gorycz, gładycz* – *wysmukły, galant; starający się o krasę ciała, strojniś, elegant, fig. gładki człowiek*. *Gładycz* należy do osobowych męskich nazw nosicieli cech.
- morfem słotwórczy *-iczny* zarejestrowano w formacji *solniczy* – *pisarz komór solnych, dozorca solny*. Jest to osobowa nazwa atrybutywna.
- formant jednostkowy *-ada* wyodrębnia się w nazwie miejsca *mo-krzada* – *mokry*. Rzeczownik kwalifikowany jest jako prowincjonalizm.
- sufiks jednostkowy *-od* występuje w nazwie atrybutywnej *elektrod* – *biegun stosu galwanicznego, czyli elektrycznego*.
- formant *-oga* występuje w derywacie *ostroga* – *ostrzy pazur u niektórych ptaków*. Jest to nieosobowa nazwa żeńska.
- sufiks *-uga* wyodrębnia się w dwóch derywatach: *szaruga, kolczuga* – *pancerz kolcowy*. Są to nieosobowe nazwy żeńskie. *Kolczuga* charakteryzuje się także motywacją rzeczownikową – *pancerz z kolcami*.

- formant jednostkowy *-ąg* wyodrębnia się w derywacie *pstrąg*.
- SWil rejestruje ponad czterdzieści formacji z sufiksem *-ak*, np. *biedak*, *chudak* – człowiek chudy na umyśle, *roczniak*, *umerlak* – *prow. posp. człowiek umarły*, *ślepak*, *bosak*, *dziczak*, *pieszak*, *żart. tysak*, *mizerak*, *nowak*. Przeważają wśród nich osobowe nazwy męskie, nacechowane ekspresywnie⁹.
- w dziele wileńskich słownikarzy zanotowano ponad sześćdziesiąt rzeczowników odprzymiotnikowych z przyrostkiem *-ek*, np. *głuszek*, *pyszek* – człowiek pyszny (zarozumiały), *młodek* – młody wół, *odrodek*, *śmiątek*, *zgniłek* – człowiek zgniły (leniwy), *wesotek*, *ślepek*, *chytrek*, *ostrek* – *nieuż.* ostra część czego, *siwek*, *czystek* – człowiek czysty, w ochędóstwie zbytujący. Są to rzeczowniki osobowe, np. *chytrek*, i nieosobowe, np. *ostrek*. Formant *-ek* służył przede wszystkim do zmiany kategorii wyrazowej pnia przymiotnikowego na rzeczownik. Proces substancywizacji przymiotników miał charakter czysto formalny¹⁰.
- formant *-ik// -nik* wyodrębnia się w czterystu derywatach, np. *nikczemnik*, *ciemnik* – *nieuż.* człowiek ciemny, ciemnotę lubiący, *głodnik* – *prze.* człowiek głodny, *spodnik* – szata spodnia, *blednik* – *prze.* człowiek błądzący, *kwaśnik* – chleb kwaśny, *obłądnik* – człowiek obłądny, *niegodnik*, *nudnik*, *brzydnik*, *tajnik*, *przaśnik*, *cieleśnik* – człowiek cielesny, *gnuśnik* – człowiek gnuśny, *kaczniak* – kojec kaczki, *posępniak*, *błotnik* – miejsce błotne, *głównik* – *prze.* główny przestępca, *duchownik*, *głównik* – główne pojęcie, *gram.* rzeczownik. Są to męskie osobowe i nieosobowe nazwy nosicieli cech.
- przyrostek jednostkowy *-ok* wyodrębnia się w formacji *dziwok* – *prow.* dziwna rzecz.
- SWil rejestruje około stu siedemdziesięciu formacji z sufiksem *-ka*, np. *całka* – *mat.* liczba cała, *rub.* cała (niewinna) dziewczyna, *gołka* – goły tył ciała, *zwietrzałka*, *brutalka*, *lnianka*, *tuczanka* – *prow.* kura tuczona, *pustka* – pusta chata, *siwka*, *starka* – *nieuż.* stara kobieta, *jarka* – zboże jare, *pustaczka* – pusta, *wesoła* kobieta, *bogaczka*, *gotówka*,

⁹ W. Truszkowski, *Pochodzenie, charakter i funkcje współczesnego przyrostka -ak*, „Język Polski” 1954, s. 157. W. Doroszewski, *Monografie...*, s. 200.

¹⁰ Tamże, s. 26.

- dziczka* – *nieuż.* dzika dziewczyna, dzika latorośl. Przeważają wśród nich nazwy nieosobowe.
- morfem słowotwórczy *-ki* występuje w derywacie *pustki*. Jest to nazwa miejsca.
  - za pomocą formantu *-ko// -ątko* utworzono kilka formacji, np. *zótko*, *białko*, *bezdenko* – naczynie bezdenne, bez dna, *pieszcz. niewiniątko*, *nieżywiątko* – płód nieżywy, *poroniałtko*. Można wśród nich wyodrębnić derywaty osobowe i nieosobowe. Trzy ostatnie formacje są nazwami ekspresywnymi.
  - morfem słowotwórczy *-la* wyodrębnia się w jednej formacji odprzymiotnikowej *targowla*. Jest to nazwa miejsca.
  - formant *-uła* występuje w derywacie *krzywula* – *prow.* trąba krzywa.
  - SWiL rejestruje derywat *ciężadło* – *nieuż.* ciężkie narzędzie do ciągnięcia.
  - formant *-idło// -ydło* występuje w następujących derywatach odprzymiotnikowych: *bielidło* – biała farba, *czernidło//czyrnidło* – czarna farba, *bękitnidło* – barwiczka błękitna, *lepidło* – leki lepkie, *mglawidło* – mgławcy obłoczek, *mokrzydło* – grunt mokry. Są to rzeczowniki nieosobowe. *Czernidło//czyrnidło* oraz *bielidło* można także interpretować jako formacje odczasownikowe (czernić, bielić) oznaczające środki czynności.
  - do rzeczowników z formantem *-mo* należą: *bielmo* – kropki białe, *pitmo* – prze. miód pitny. Są to nazwy nieosobowe.
  - w SWiL zarejestrowano dwa derywaty z przyrostkiem *-anin*: *publikanin* – dzierżawca dochodów publicznych, *bielanin* – *nieuż.* kameduła, od białego stroju tych zakonników. Są to osobowe rzeczowniki rodzaju męskiego.
  - sufiks *-eń* występuje w jednym derywacie odprzymiotnikowym: *roczeń* – roczne zwierzę, który charakteryzuje się także motywacją rzeczownikową: *roczeń* – zwierzę, które ma *rok*.
  - formant *-oń* tworzy dwie osobowe formacje męskie zanotowane przez wileńskich słownikarzy: *łasoń*, *tysoń*. Są to osobowe nazwy nosicieli cech, nacechowane pewnym odcieniem potoczności.
  - przyrostek *-un* występuje w dwóch rzeczownikach *całun* – derka z całych bretów sukna, *łasun*. Druga formacja alternuje z rzeczownikiem *łasoń*.

- w SWil zanotowano około stu pięćdziesięciu formacji z przyrostkiem *-ina//-yna*, np. *głęбина*, *kosmacina*, *licina* – prze. lity obraz, *zółcina* – nieuż. coś żółtego, *tkanina*, *żywina* – mało uż. żywa istota, *zmarlina*, *łatanina*, *zapadlina*, *grabina*, *jagnięcina*, *tarantowacina* – maść tarantowata, czyli czarno i biało nakrapiana, *wyżęcina* – sok wyżęty z niektórych części roślin lekarskich, *wilgocina* – prze. grunt wilgotny, *prościna* – droga prosta, prosty człowiek, *rozpuklina* – nieuż. miejsce rozpukłe, *golina* – miejsce gołe, *ciaśnina//cieśnina*, *hardzina* – człowiek hardy, *twardzina*, *wężina* – miejsce wąskie, *nowina*, *owczyzna* – skóra owcza, *mokrzyzna*, *jarzyna*. Formant *-ina//-yna* służy przede wszystkim do tworzenia formacji oznaczających jakieś miejsce, np. *zapadlina*, *rozpuklina*, *mokrzyzna*, *golina*. Podobną funkcję może pełnić formant *-izna*. W SWil występuje kilkanaście rzeczowników o charakterze dubletów, np. *zielenina* – *zielenizna*, *golina* – *golizna*, *twardzina* – *twardzizna*, *mokrzyzna* – *mokrzyzna*. Za pomocą morfemu słowotwórczego *-ina* tworzy się także nazwy mięs, np. *jagnięcina*, *wieprzowina*, *wołowina*. Ostatnia formacja alternuje z przestarzałym derywatem *wołowizna*. Nazwy mięs charakteryzują się także towarzyszącą motywacją rzeczownikową, np. *jagnięcina* – *jagnięcy*, *jagnię*, *baranina* – *barani*, *baran*.
- w SWil zarejestrowano dwanaście formacji słowotwórczych z formantem *-iny//-yny*, charakterystycznym dla rzeczowników pluralia tantum, np. *srokaciny* – srokaty plamy, *włochaciny*, *grochowiny*, *pierworodziny* – prawo pierworodnego, *trędowaciny* – krosty trędowate. Niektóre z nich mają towarzyszącą motywację rzeczownikową, np. *grochowiny* – *grochowy*, *groch*, *bobowiny* – *bobowy*, *bób*, *ogórkowiny* – *ogórkowy*, *ogórek*.
- przyrostek *-nia//-inia//-ynia* wyodrębnia się w trzydziestu formacjach, np. *odludnia*, *ciemnia*, *błękitnia* – suknia błękitna, *równia*, *prostynia* – prze. prosta płaszczyzna, *pustynia*, *znakomitnia* – nieuż. to, co jest znakomite, *jaśnia*, *listownia* – nieuż. poczta listowa. Są to formacje nieosobowe, wśród których dominują nazwy miejsc.
- morfem słowotwórczy *-yni* występuje w derywacie *mądryni* – nieuż. kobieta mądra; przebiegła, wykrętna, chytra.

- sufiks *-ar* wyodrębnia się w dwóch formacjach: *suchar*, *przodkar* – *art.* dwa przodkowe (przednie) koła z osią u łoża armatniego przewozowego. Są to nieosobowe nazwy męskie.
- morfem słowotwórczy *-or* występuje w dwóch konstrukcjach słowotwórczych, które mogą charakteryzować się zarówno motywacją przymiotnikową, jak i rzeczownikową: *kaczor* – samiec rodu *kaczego*, *kaczka*, *gąsior*//*gęsior* – *gęsi*, *gęś*.
- formant sufiksalny *-ur* wyodrębnia się w dwóch derywatach: *plaskur*//*prze. płaskur* – płaski krążek, placek, płaskie pieczywo z mąki, *piechur* – *pg.* żołnierz wojska pieszego.
- morfem słowotwórczy *-ura* występuje w dwóch formacjach: *fałszura* – *prze. niezpełny*, fałszywy żupan, *lisiura* – futro lisie. Druga formacja charakteryzuje się także motywacją rzeczownikową – *lisiura* – futro z lisa.
- wileńscy leksykografowie zanotowali około czterdziestu derywatów z formantem przyrostkowym *-isko*//*-ysko*, np. *zamulisko*, *mglawisko* – *as.* mgławce obłoczki, *bobowisko*, *warowisko*, *karmnisko*, *mokrzyisko*, *targowisko*. Wśród wyżej wymienionych formacji przeważają nazwy miejsc.
- formant *-as*//*-tas* wyodrębnia się w sześciu derywatach: *grubas*, *brudas*, *bielas*, *golas* – *leś.* drzewo młode, bez kory, gołe, *szabeltas* – kieszka szabelna, *głuptas*. Są to męskie osobowe i nieosobowe, nacechowane ekspresywnie, nazwy nosicieli cech.
- SWil rejestruje trzy formacje na *-us*: *posp. obdartus*, *posp. odartus*, *wdartus* – *nieuż.* człowiek wdarty (*nieuż.* który się wdarł). Są to osobowe rzeczowniki męskie pochodzące od imiesłówów biernych. Być może zostały utworzone pod wpływem łacińskiego *raptus*¹¹.
- formant przyrostkowy *-osz* występuje w kilkunastu rzeczownikowych formacjach rodzaju męskiego zarówno osobowych, jak i nieosobowych: *gnidosz* – gniady koń, *hardosz* – człowiek hardy, *nagosz* – *posp. żart.* golec, *hołysz* – *fig.* nagi człowiek, *długosz* – człowiek długi wysoki, *smakosz*, *cienkosz* – cienki (słaby) trunek, *srokosz* – wół, koń

¹¹ Zob. K. Długosz-Kurczabowa, *Formant -us w języku polskim*, „Slavia Occidentalis”, t. 38, 1981, s. 20. M. Szymczak, *O interferencji językowej w zakresie formantów słowotwórczych (na przykładzie języka polskiego)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXXIV, 1976, s. 19.

srokaty, *fig.* szpakowaty człowiek, *białosz* – kamień biały, *junosz* – junacki, *juny* młodzian, *pstrosz*, *pustosz* – pusty, opuszczony przez kmiotka grunt wskutek wymarcia rodziny, *gniewosz*, *piwosz* – pijak piwny, *krzywosz* – rzecz krzywa.

- formant jednostkowy *-os* wyodrębnia się w derywacie *krzywos* – rzecz krzywa. Jest to męska nieosobowa nazwa nosiciela cech.
- sufiks jednostkowy *-asz* występuje w derywacie: *niezgrabjasz* – *posp.* człowiek niezgrabny.
- w SWil zanotowano trzy formacje z przyrostkiem *-isz*: *miękisz*, *jar-kisz* – zboże jarkie, *nudzisz* – *nieuż.* człowiek nudny (nudzący kogo).
- formant sufiksalny *-usz* wyodrębnia się w dwóch formacjach rzeczownikach: *wielkusz* – wielki, olbrzym, *cienkusz* – cienki (słaby) trunek.
- w pracy wileńskich słownikarzy występują dwa derywaty z końcowym elementem *-ysz*: *młodysz*, *gotysz*//*hołysz*. Są to osobowe rzeczowniki męskie.
- formant *-iś* tworzy nacechowane ekspresywnie osobowe formacje rodzaju męskiego, np. *nadobniś*, *modniś*, *młodniś*, *wstydniś*, *trefniś* – trefny (żartobliwy), *strojniś*, *piękniś*, *skromniś*, *dowcipniś*, *wierniś*, *wydworniś*//*wytworniś*, *delikatniś*, *utratiś*, *wykwintniś*, *zabawniś*, *żartowniś*, *bezpiečniś*, *grzeczniś*, *rozkoszniś*, *pyszniś*, *odważniś*, *nabożniś*. Są to nazwy osób wyrażające żartobliwy lub ironiczny stosunek nadawcy¹².
- przyrostek *-isia* tworzy ekspresywnie nacechowane osobowe formacje żeńskie, np. *nadobnisia*, *modnisia*, *strojnisia*, *pięknisia*, *skromnisia*, *wiernisia*, *wykwintnisia*, *zabawnisia*, *żartownisia*, *odważnisia*, *nabożnisia*, *wesolnisia*. Prawie wszystkie derywaty na *-isia* można także rozumieć jako żeńskie odpowiedniki form męskich na *-iś*, np. *odważnisia* – *odważniś*, *nabożnisia* – *nabożniś*. Słownik wileński nie notuje tylko męskiej formy na *-iś* dla *wesolnisi*. Podobnie jak rzeczowniki męskie na *-iś* – nazwy żeńskie na *-isia* wyrażają stosunek ironiczny lub żartobliwy nadawcy¹³.

¹² R. Grzegorzycowa, J. Puzynina, *Słotowórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979, s. 291.

¹³ Tamże, s. 291.

- formant *-uś* wyodrębnia się w derywacie *łasuś*. Jest to osobowa, nacechowana ekspresywnie, formacja męska.
- formant sufiksalny *-usia* występuje w derywacie *wdzięcznusia* – *pieszcz.* kobieta wdzięczna (miła, ładna). Jest to osobowa, ekspresywnie nacechowana, *pieszczotliwa* nazwa żeńska.
- morfem słowotwórczy *-yś* wyodrębnia się w formacji *ślodyś* – słodki człowieczek. Jest to ekspresywnie nacechowany rzeczownik osobowy rodzaju męskiego.
- w SWiL zanotowano jedną formację z sufiksem *-at*: *bławat* – materja bława, czyli błądo modra, modrawa.
- formant jednostkowy *-ata* wyodrębnia się w derywacie *cytrynata* – skórka cytrynowa, okrojona. *Cytrynata* może charakteryzować się także motywacją rzeczownikową – skórka *cytryny*.
- sufiks *-ot* występuje w derywacie *wilgot* – *prze.* miejsce wilgie, czyli wilgotne.
- formant *-ista// -ysta* wyodrębnia się w kilku rzeczownikach, np. *marcjalista* – wojownik odważny, rycerski, człowiek marcjalny, oficjalista – urzędnik publiczny, czyli oficjalny, *indyferentysta* – (z łac.) – indyferentny, *formalista* – formalny, *jowjalista* – jowjalny. Są to osobowe nazwy męskie.
- w SWiL występuje jedna formacja z sufiksem *-awa*: *stoniawa* – grunt suchy, słony. Jest to nieosobowa formacja żeńska.
- morfem słowotwórczy *-owie* zarejestrowano w dwóch rzeczownikach: *błądowie* – błędne rozdroża, *pustkowie*. Są to nazwy miejsc.
- sufiks *-iwo* występuje w dwóch formacjach: *młodziwo* – pierwsze mleko od młodej krowy, *żelaziwo* – zb. sprzęt żelazny. Są to rzeczowniki nieosobowe. *Żelaziwo* ma towarzyszącą motywację rzeczownikową.
- morfem słowotwórczy *-aźń* wyodrębnia się w derywacie *gołaźń* – gołe pole.
- w pracy wileńskich słownikarzy zanotowano cztery formacje utworzone za pomocą przyrostka *-arz*: *lichotarz* – lichotny (lichy), nędzny człowiek, *niegodziarz//niegodzizarz*, *smakarz* – smaczne kąski lubiący, *obfitarz* – *prze.* bogacz, obfity w co.
- formant sufiksalny *-erz* występuje w mało używanym derywacie *radzierz* – radny dom, ratusz.

- formant jednostkowy *-eż* wyodrębnia się w formacji *młodzież* – *zb. młodzi ludzie*.

Nomina essendi

Rzeczowniki należące do kategorii *nomina essendi* zostały utworzone za pomocą następujących formantów sufiksalnych: *-ość, -oć, -da, -ja, -ota, -izm// -yzm, -izna// -yzna, -ctwo// -actwo, -stwo// -eństwo, -um*.

- SWil rejestruje około trzech tysięcy rzeczowników utworzonych za pomocą formantu *-ość*, np. *ślabość, gorącość, milczącość, wrzącość, bladeść, żądość, chudość, posp. nieuz. chędogość, drogość, srogość, nieuz. niewieściość, hardość, prze. wilgość, ubogość, lichoość, płochoość, pośredniość, letniość, zbyttniość*. Rzeczowniki te należą do regularnych, niemal kategoryalnych nazw. Można je tworzyć prawie od każdego przymiotnika, o czym świadczy ich liczba w dziele wileńskich leksykografów. Jest to bardzo produktywny typ nazw, które oznaczają właściwości: *srogość* to bycie srogim, *milczącość* to bycie milczącym. Rzeczowniki na *-ość* mogą alternować z rzeczownikami utworzonymi od tego samego przymiotnika przy pomocy innego sufiksu współfunkcyjnego¹⁴. Przyrostkami współfunkcyjnymi, które tworzą nazwy o charakterze dubletów w SWil, są następujące morfemy słowotwórcze: *-ota, -stwo, -izna*, np. *jasność* – *jasnota*, *różność* – *różnota*, *próżność* – *próżnota*, *tępość* – *tępota*, *szarość* – *szarota*, *szczerść* – *szczerota*, *szczodrość* – *szczodrota*, *szczerość* – *szczeroata*, *mokrość* – *mokroata*, *prostoość* – *prostota*, *pustoość* – *pustota*, *czystoość* – *czystota*, *prawoość* – *prze. prawota*, *dziwość* – *dziwota*, *nowoość* – *nowota*, *martwość* – *martwota*, *doskonalość* – *doskonaltwo*, *ospałość* – *ospaltwo*, *zuchwałość* – *zuchwalstwo*, *zagorzałość* – *zagorzalstwo*, *zmyślność* – *prze. zmyślstwo*, *mało uz. podobność* – *podobieństwo*, *lenność* – *leństwo*, *powolność* – *powoleństwo*, *pobożność* – *pobożeństwo*, *skąpość* – *skąpstwo*, *zgniłość* – *zgnilizna*, *krzywość* – *krzywizna*, *drogość* – *drożyzna*. Przyrostek *-ość* charakteryzuje się zdecy-

¹⁴ E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w XVI wieku*, w: *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*, t. III, cz. 2, pod red. M. R. Mayenowej i Z. Klemensiewicz, Warszawa 1962, s. 303–503.

dowanie większą częstością użycia niż *-ota*, *-stwo*, *-izna*¹⁵, używane w tej samej funkcji. Formacje z sufiksem *-ość* należą najczęściej do derywatów transpozycyjnych. Niekiedy „oprócz znaczenia transpozycyjnego pojawia się znaczenie mutacyjne, nosiciela cechy, np. *przyjemność*, *przykrość* to sytuacja przyjemna, przykra.”¹⁶

- formant *-oć* wyodrębnia się w trzech derywatach: *wilgoć*, *bezwilgoć*, *dobroć*. Są to formacje o znaczeniu abstrakcyjnym. Zdaniem Bogusława Krei, sufiks *-oć* był formantem produktywnym w XV i XVI wieku. Słownik staropolski rejestruje trzydzieści derywatów odprzymiotnikowych na *-oć*, np. *sprawiedliwość*, *bliskość*, *chytroć*. W Słowniku polszczyzny XVI wieku oprócz wymienionych wcześniej formacji zanotowano jeszcze *gniewność* i *krewność*. Od XVII wieku produktywność tego formantu maleje. U Paska występuje już tylko *dobroć*. Pozostałe derywaty odprzymiotnikowe zostały utworzone za pomocą *-ość*¹⁷.
- formant *-da* wyodrębnia się w dwóch formacjach słowotwórczych: *prawda* – praw, *nieprawda* – nieprawdy.
- morfem słowotwórczy *-ja* występuje w kilkunastu derywatach, np. *barbarja* – dzikość, *srogość* – barbarzyński, *dyskreccja* – (z franc.) dyskretny, *nowalja* – nowy, *gidja* – *prow. żart. rosły(a)*, *rosła(a)* – *gid prow. brzydki*, *liparja* – *lepkość* – *lipki*, *mizerja* – *mizerny*, *filuterja* – *filuterny*. Charakteryzują się one jednorodnością semantyczną. Są to nomina essendi.
- w SWil zanotowano ponad pięćdziesiąt rzeczowników z formantem *-ota*, np. *biedota*, *nudota*, *brzydota*, *nagota*, *wilgota*, *ślizgota*, *lichota*, *głuchota*, *podłota*, *gołota*, *chromota*, *cnota*, *pięknota*, *miernota*, *ciasnota*, *jasnota*, *różnota*, *szczerota*, *prawota*, *nowota*, *nędzota*, *pychota*. Wśród formacji na *-ota* cztery mają znaczenie nosiciela cech: *biedota* – *zb. biedni ludzie*, *brzydota* – *brzydka rzecz*, *pychota* – *pyszny (zarozumiały) człowiek*, *gołota* – *człowiek goły (biedny)*. Niektóre derywaty należą zarówno do kategorii nazw abstrakcyjnych cech, jak i nazw nosicieli cech, np. *nędzota*, *lichota*.

¹⁵ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa – Kraków 1993, s. 253.

¹⁶ *Gramatyka współczesnego języka polskiego...*, s. 417.

¹⁷ B. Kreja, *Studia z polskiego słowotwórstwa*, Gdańsk 1996, s. 200–207.

- formant sufiksalny *-izm// -yzm* wyodrębnia się w kilku derywatach, np. *absolutyzm* – absolutny, *indyferentyzm* – indyferentny, *lakonizm* – lakoniczny, *racjonalizm* – racjonalny.
- w SWil zarejestrowano około stu pięćdziesięciu derywatów z sufiksem *-izna// -yzna*, np. *obczyzna*, *niemiecczyzna*, *pańszczyzna*, *czeszczyzna*, *francuszczyzna*, *wiejszczyzna*, *wysoczyzna*, *polszczyzna*, *trędowaczyna*, *prościzna*, *wścieklizna*, *wstęchlizna*, *krzywizna*, *twardzizna*. Derywaty utworzone za pomocą formantu *-izna// -yzna* są najczęściej rzeczownikami abstrakcyjnymi, np. *krzywizna*, ale mogą być także nazwami nosicieli cech, np. *rogacizna*, *głębizna* – miejsce głębokie, *prościzna* – prosta osoba, *wypróchlizna* – miejsce wypróchniałe, *gotowizna* – gotowe pieniądze, *golizna* – miejsce gołe, *siwizna*, *bydlęczyzna* – mięso bydlęce, *miałczyzna* – miejsce miałkie, *mokrzyzna* – miejsce mokre, *głupczyzna* – nieuź. głupi człowiek, *szarzyzna* – szara suknia, *zwycięczyzna* – zb. zdobycz zwycięska, zb. *starszyzna// starzyzna*. Omawiany formant służy także do tworzenia nazw zbiorowych, np. *młodzizna*, *rogacizna*¹⁸. Formant słowotwórczy *-izna// -yzna* tworzy nazwy ekspresywne, np. *prościzna*, *ślabizna*, nazwy danin, powinności służebnych, np. *pańszczyzna*. Jego produktywność przejawia się także w tworzeniu formacji oznaczających ogół cech, przede wszystkim kultury i języka poszczególnych narodów, np. *polszczyzna*, *czeszczyzna*, *niemiecczyzna*¹⁹.
- formant sufiksalny *-ctwo* wyodrębnia się w sześćdziesięciu formacjach, np. *biedactwo*, *chudactwo*, *brzydactwo*, *bogactwo*, *katolictwo*, *prałactwo*, *prostactwo*, *szlachectwo*, *prawnictwo*, *wątpliwnictwo*, *przeciwnictwo*, *umysłownictwo*. Przyrostek *-ctwo* tworzy nazwy abstrakcyjnych cech, np. *przeciwnictwo*, oraz nazwy nosicieli cech, np. *chudactwo*, *brzydactwo*.
- formant przyrostkowy *-stwo// -eństwo* występuje w dwustu derywatach, np. *paskudstwo/paskudztwo*, *hultajstwo*, *bezpieczeństwo*, *nieuź. doskonałstwo*, *brutalstwo*, *nieuź. nikczemstwo*, *małeństwo*, *jedynostwo* – *nieuź. bycie jedynym*, *kiepstwo*, *misterstwo*. Bardzo często oprócz

¹⁸ R. Sinielnikoff, op. cit., s. 118.

¹⁹ J. Mońko-Chotkowska, op. cit., s. 184.

motywacji przymiotnikowej charakteryzują się one motywację rzeczownikową, np. *brutalstwo* – *brutalski*, *brutal*, *hultajstwo* – *hultajski*, *hultaj*, *bohaterstwo* – *bohaterski*, *bohater*, *żołnierstwo* – *żołnierski*, *żołnierz*, *papiestwo* – *papieski*, *papież*, *pasterstwo* – *pasterski*, *pasterz*, *żelastwo/żelaztwo* – *żelazny*, *żelazo*.

- formant jednostkowy *-um* wyodrębnia się w derywacie *prowizorjum* – z łac. tymczasowe przez władzę pozostawienie kogo przy używaniu rzeczy posiadanych, do kogo innego należących – prowizoryjny (tymczasowy). Jest to jedyna nazwa czynności wśród rzeczowników o motywacji przymiotnikowej.

Słownik wileński rejestruje około czterech tysięcy pięciuset odprzymiotnikowych formacji rzeczownikowych, które zostały utworzone za pomocą kilkudziesięciu formantów sufiksalnych. Spora część omawianych derywatów odznacza się podwójną motywacją, np. *bohaterstwo* – *bohater*, *bohaterski*, lub wielomotywacyjnością, np. *bezwstydnica* – *bezwstydną*, *bez wstydu*, *bezwstydnik*.

Pod względem liczebnym przeważają derywaty transpozycyjne, czyli takie, w których formant pełni funkcję gramatyczną. Znaczenie derywatu i znaczenie bazy jest tożsame. Derywat i baza mają tylko inną funkcję składniową. Derywaty transpozycyjne są nazwami abstrakcyjnych cech (*nomina essendi*). Oprócz odprzymiotnikowych derywatów transpozycyjnych w pracy wileńskich leksykografów występują także derywaty mutacyjne, w których formant pełni funkcję semantyczną, jest członem określanym²⁰. Są to nazwy subiektów (nosicieli cech).

Niektóre formanty, np. *-ota*, *-ość*, *-izna//yzna*, należą do sufiksów dwufunkcyjnych. Tworzą zarówno nazwy abstrakcyjnych cech, jak i nazwy nosicieli cech, np. *drogość* – bycie drogim, *przykrość* – bycie przykrym i sytuacja przykra, *jasnota* – bycie jasnym, *psychota* – pyszny człowiek, *wstęchlizna* – bycie wstęchłym, *szarzyzna* – szara suknia.

Największą produktywnością w pracy wileńskich słownikarzy odznacza się sufiks *-ość*, mniej produktywne są sufiksy *-ik//nik*, *-stwo//eństwo*, *-ica//yca*, *-ina//yna*. Kilkadziesiąt formacji utworzono za pomocą

²⁰ R. Grzegorzczkova, op. cit., s. 28.

przyrostków *-ak, -ek, -ctwo, -ota, kilkanaście* – za pomocą *-osz, -ja, -isia, -ca, kilka* – za pomocą sufiksów *-acz, -isko// -ysko, -ista// -ysta, -izm// -yzm*. Do jednostkowych morfemów słowotwórczych należą: *-ada, -od, -oga, -ąg, -ok, -um, -ki, -uła, -la, -ula, -yni, -eń, -usia, -uś, -yś, -adto, -ażń, -os, -asz, -at, -ata, -ot, -erz, -eż*. Wśród formantów przyrostkowych występujących w rzeczownikach o motywacji przymiotnikowej wyodrębnia się grupa sufiksów nacechowanych potocznością, o silnej ekspresywności i najczęściej o znaczeniu pejoratywnym, np. *-ica// -yca, -icha// -ycha, -ocha, -ucha, -och, -uch, -ak, - as, -iś, -isia, -uś, -usia, -yś, -izna// -yzna*. Świadczy o tym duża liczba formacji opatrzonych kwalifikatorami: *pospolity*, np. *ciasnocha, żartobliwy*, np. *łysak, rubaszny*, np. *całka, pieszczotliwy*, np. *niewiniątko, pogardliwy*, np. *piechur*, które reprezentują leksykę potoczną. Wiele derywatów należy do słownictwa regionalnego, np. *mokrzada, krzywula, dziwok, uchacz, drobiszcze, tuczanka, poroniątko, umerlak, gidja*. Znaczna część formacji kwalifikowana jest jako nieużywane, np. *dur-nica, ostrek, ciemnik, mało używane*, np. *żywina, podobność, radzierz*, bądź *przestarzałe*, np. *głównik, pitmo, zmysłstwo*.

Sufiksy wyodrębniające się w rzeczownikowych formacjach o motywacji przymiotnikowej, zarejestrowanych w Słowniku wileńskim, charakteryzują się prawie wyłącznie rodzimą proveniencją. Udział morfemów słowotwórczych obcego pochodzenia: *-izm// -yzm, -ista// -ysta, -ja, -um, -us, -usz*²¹ jest niewielki. Podstawy przymiotnikowe należą w większości także do słownictwa rodzimego. Genetycznie obce pochodzenie ma niewiele przymiotników, np. *indyferentny (z łac.), filuterski (z franc.), racjonalny (z franc.), prowizoryjny (z łac.)*.

Również w polszczyźnie XX wieku nie mamy bogatego repertuaru sufiksów obcego pochodzenia, występujących w derywatach odprzymiotnikowych. Do wymienionych wcześniej przyrostków o obcej proveniencji należy dodać te, których nie zanotowano w formacjach ze Słownika wileńskiego, np. *-on (winilon – polialkohol winilowy), -ia bhp (tekstylija – tekstylny, militaria – militarny), -istyka// -ystyka (kameralistyka – kameralny)*²². Sufiksy obcego pochodzenia występują głównie (po-

²¹ Zob. K. Waszakowa, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa 1994.

²² Tamże, s. 99, 116, 128, 145.

dobnie jak w Słowniku wileńskim) w nazwach abstrakcyjnych cech i w nazwach nosicieli cech. Inne kategorie słowotwórcze mają skromną reprezentację. Świadczy o tym Słownik języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego, który rejestruje derywaty należące do kategorii: nazwy czynności, procesów i stanów, np. *policentryzacja* – tworzenie wielu ośrodków czego – *policentryczny*, *epizacja* – nadawanie utworowi cech epicznych, *komunalizacja* – przejęcie prywatnego mienia przez gospodarkę komunalną, *genetyzm* – genetyczne wyjaśnianie zjawisk społeczno-historycznych, *okcydentalizm* – skłonność do tego, co okcydentalne, *moralizm* – uznawanie wartości moralnych za najważniejsze w życiu; nazwy wykonawców czynności, np. *kameralista* – muz. muzyk wykonujący dzieła muzyki kameralnej, *wokalista* – muz. kompozytor utworów wokalnych, *polarysta* – badacz stref polarnych²³.

---

²³ Zob. *Indeks a tergo do Słownika języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1973. K. Waszakowa, op. cit., s. 91, 96, 128, 205.